

I

Vladimir Iljitsj Lenin

*Revolutionair leider,
stichter van de bolsjewistische staat*

De enorme ontredde die de Eerste Wereldoorlog teweegbracht had veel ingrijpende gevolgen. Een daarvan, de bolsjewistische revolutie van 1917, werkte meer dan zeventig jaar lang door in heel Europa en de wereld daarbuiten. In het middelpunt van die wereldschokkende gebeurtenis stond Vladimir Iljitsj Oeljanov, die de geschiedenis is ingegaan als Lenin, het pseudoniem dat hij rond 1902 had aangenomen.¹

In de optocht van figuren die Europa in de twintigste eeuw hebben vormgegeven kan Lenin beslist aanspraak maken op een plek in de voorste gelederen. Maar uiteraard roept het toekennen van die plaats vragen op. In hoeverre was zo'n ingrijpende gebeurtenis als de Russische Revolutie (en de blijvende invloed ervan) afhankelijk van één enkele persoon? Wat wás eigenlijk de persoonlijke bijdrage van Lenin aan de vestiging, consolidering en blijvende impact van de bolsjewistische heerschappij? Tenslotte was hij indertijd niet eens de meest dynamische drijvende revolutionaire kracht in Rusland. Dat was Leon Trotski, die wel 'een revolutionair genie' is genoemd.² En aan het eind van januari 1924 was Lenin dood, nadat hij maar zes jaar aan de macht was geweest, waarvan hij ongeveer de laatste vijftien maanden grotendeels was uitgeschakeld door een reeks beroertes. Wat deed hij persoonlijk om de revolutionaire hervorming van Rusland te sturen, en hoe bereikte hij dat zijn beleid in zo'n enorm land – groter dan de rest van Europa bij elkaar – werd uitgevoerd?

Waarom werd Lenin trouwens de leider van de revolutie die de Russische en Europese geschiedenis veranderde? Hij was immers niet de enige die vastbesloten was om Rusland te transformeren. De onvrede met de tsaristische heerschappij en de verbreiding van het marxisme in

Lenin zit na een lange ziekte op 3 oktober 1922 een bijzonder drukbezochte bijeenkomst van de Sovnarkom (Raad van Volkscommissarissen) voor. Achter Lenin staan Lev Kamenev en Aleksej Rykov, later beiden geëxecuteerd bij Stalins zuiveringen. Dit was waarschijnlijk Lenins laatste Sovnarkom-vergadering, omdat hij vanaf december 1922 weer ernstig ziek was.

het Russische Rijk vanaf de jaren 1880 had vele revolutionairen in spe voortgebracht, van wie sommigen een belangrijke plaats innamen in allerlei subversieve politieke facties en groeperingen die waren ontstaan. Wat was er bijzonder aan Lenin? Hoe en waarom werd hij uiteindelijk de voornaamste revolutionair leider? Door welke persoonlijkheidskenmerken verwierf hij de hoogste macht in de nieuwe staat en kon hij zich staande houden tijdens de wrede burgeroorlog meteen na de revolutie? En waarom had Lenin, in een staat met een filosofie waarin nadruk lag op het belang van onpersoonlijke historische factoren en waarin de rol van het individu werd gebagatelliseerd, zo'n diepgaande en blijvende erfenis, binnen en buiten de Sovjet-Unie? Deze vragen geven eens te meer aan dat Lenin een intrigerende casestudy vormt voor de invloed van het individu op de geschiedenis.

DE VOORWAARDEN VOOR MACHT

Rusland was in 1917 rijp voor revolutie. Door het grote aantal slachtoffers in de Eerste Wereldoorlog, de groeiende demoralisatie bij soldaten aan het front, de ondraaglijke ontberingen van de burgerbevolking en de koppige weigering van de tsaar om hervormingen te overwegen was een opstandige sfeer ontstaan. Bij stakingen, demonstraties en broodrellen klonk luid de eis om vrede, en het ongenoegen over de tsaar groeide. In februari van dat jaar brak er daadwerkelijk een revolutie uit. Daar had Lenin niets mee van doen. Hij woonde toen nog in ballingschap in Zwitserland.

Feitelijk was er in de herfst van 1905 al een korte revolutiepoging geweest naar aanleiding van de groeiende binnenlandse onvrede na de vernederende nederlaag in de Russisch-Japanse oorlog. Staatsonderdrukking en grotendeels cosmetische grondwettelijke concessies aan de vertegenwoordigende regering hadden destijds het grootste gevaar voor het regime afgewend. De macht van de tsaristische autocratie bleef intact. De onrust werd echter alleen in bedwang gehouden; verdwenen was hij niet.

De realiteit was dat geleidelijke hervormingen onvoldoende waren om het politieke systeem fundamenteel te kunnen veranderen. Het maatschappelijk middenveld was zwak, een onafhankelijk rechtsfun-

dament ontbrak. Geweld was aan de orde van de dag. De bezittende middenklasse was klein, de beperkte intelligentsia was sterk geradicaliseerd onder invloed van staatsonderdrukking en revolutionaire ideeën. Afgezien van een kleine elite hadden maar weinig mensen het gevoel enig belang te hebben bij het sociaaleconomische systeem of het regime dat dit in stand hield. Meer dan tachtig procent van de bevolking van het uitgestrekte en overwegend arme land bestond uit boeren, die voor een groot deel uiterst vijandig stonden tegenover de staat en zijn functionarissen. De meesten van hen leefden in primitieve omstandigheden in dorpsgemeenschappen en waren economisch afhankelijk van landeigenaars. In de grote industriesteden, die de voorafgaande twintig jaar sterk waren gegroeid, beschikte het verarmde, onderdrukte proletariaat niet over wettelijke middelen om uiting te geven aan zijn grieven. In tegenstelling tot de veel grotere Duitse industriële arbeidersklasse, door marxisten beschouwd als een potentiële bron van revolutie, die aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog door de grootste arbeiderspartij van Europa werd vertegenwoordigd, voelde het stedelijk proletariaat in Rusland zich op geen enkele wijze verbonden met de samenleving, noch beschikte het over politieke middelen om verandering af te dwingen, afgezien van revolutie. Daardoor was het, onder de juiste omstandigheden, ontvankelijk voor revolutionaire mobilisatie.³

Voor die situatie zorgde de Eerste Wereldoorlog. De rampzalige verliezen – meer dan twee miljoen doden, ongeveer twee keer zoveel gewonden – en de grote ontberingen van de oorlog leidden tot omstandigheden die in 1905 ontbraken. Hoe diep de onvrede toen ook was, de stakende arbeiders en opstandige sectoren van de boerenbevolking waren niet in staat geweest hun verschillende belangen te overstijgen om een coherente en verenigde revolutionaire kracht te vormen. In 1917 ging het verlangen naar revolutie bij de industriële arbeidersklasse in elk geval tijdelijk samen met dat van de boeren. Er was nog een ander belangrijk verschil. In 1905 was het leger, een onmisbare spil van het regime, ondanks enige onrust en muiterij in de marine na de nederlaag tegen de Japanners, hoofdzakelijk trouw gebleven aan de tsaar. In 1917 bleek de groeiende crisis in het Russische leger niet te stoppen. Defaitisme, desertie en demoralisatie leidden tot steeds scherpere eisen voor vrede, samen met groeiende woede tegen de tsaar en

zijn regime, dat uiteraard verantwoordelijk werd gehouden voor de ramp. De extreme onvrede van de frontsoldaten ging een verbinding aan met de revolutionaire stemming onder arbeiders en boeren. Het tsaristische regime liep daardoor ernstig gevaar. Een nieuwe revolutie-poging zoals die in 1905 was op enig moment sowieso mogelijk. Maar zonder de oorlog als de verbindende factor bij het verlangen om het tsaristische regime omver te werpen zou die wellicht, net als in 1905, weer mislukt zijn.⁴

Er was nóg een essentieel verschil. Om te slagen heeft een revolutie leiders en organisatie nodig. In 1905 ontbraken leiders om richting te geven aan die ongelijksoortige opstandige groepen en ze samen te smeden tot een onstuitbare kracht. En de organisatie ontbrak. In 1917 was er Lenin en zijn kleine, maar streng toegewijde hechte Bolsjewistische Partij. Het samenkomen van revolutionaire opstand en revolutionair leider was geenszins vanzelfsprekend. In feite had het te maken met een onwaarschijnlijke gebeurtenis – buiten Lenins macht – zonder welke het verloop (en hoogstwaarschijnlijk de uitkomst) van de Russische revolutie ongetwijfeld anders was geweest. Het was de meest directe voorwaarde van allemaal.

Na de opstand in Petrograd in de laatste week van februari 1917, die hem overviel, kon Lenin alleen door een opvallende meevaller profiteren van de grote opschudding die daarvan het gevolg was. Hoewel hij ooit wel een revolutie verwachtte, meende hij in januari 1917 nog dat hij die misschien niet meer zou meemaken.⁵ Maar toen de tsaar op 2 maart gedwongen werd af te treden, wist hij dat de langverwachte revolutie een feit was. Anders dan in 1905 moest hij nu zo snel mogelijk terug naar Rusland. Dat was makkelijker gezegd dan gedaan midden in een oorlog. Maar het lot kwam hem te hulp – en veranderde, kunnen we zonder overdrijving stellen, de Europese geschiedenis.

Als de Duitse regering via tussenpersonen geen toestemming had gegeven om Lenin met zo'n dertig medewerkers per trein van Zwitserland naar Rusland te laten reizen, is het moeilijk voorstelbaar dat hij in het revolutionaire Petrograd zou zijn teruggekeerd. Uiteraard was het geen puur toeval, en zelfs geen onbegrijpelijke misrekening dat de Duitsers Lenin wilden helpen. Ze stonden in de oorlog steeds meer onder druk. Door de revolutie in Rusland te bevorderen dachten ze de weg vrij te maken voor een staakt-het-vuren aan het oostfront, waarna ze hun inspan-

ningen op het westen konden concentreren. Als ze dat niet hadden gedaan en als Lenin dat voorjaar niet naar Rusland was teruggekeerd, is het twijfelachtig of hij onder revolutionairen de legitimiteit zou hebben gekregen om de leiding op zich te nemen van de radicalere revolutie in oktober. Zelfs Trotski was van mening dat het succes van die revolutie afhing van Lenin.⁶ Maar dát hij ter plekke aanwezig was om de leiding op zich te nemen hing door een bizarre ironie af van de Duitse imperialisten die hij zo verafschuwde.

Toen Lenin in april 1917 naar Rusland terugkeerde, was hij voor de meeste Russen een onbekende. Maar weinig arbeiders kenden hem van naam.⁷ Hij had tien jaar in ballingschap geleefd, voornamelijk in West-Europa. De Bolsjewistische Partij die hij leidde was weliswaar fanatiek en meedogenloos, maar nog altijd nauwelijks meer dan een kleine revolutionaire factie, zonder substantiële basis bij de massa en met hooguit 23.000 activistische leden.⁸ Bij de uitzonderlijke transformatie van die harde kern tot een snelgroeende partij die binnen een paar maanden de macht in de staat had overgenomen, speelde de doelbewuste Lenin met zijn politieke scherpszinnigheid een beslissende rol. Noch de sociaal-revolutionairen, noch de mensjewieken, de twee belangrijkste rivalen van de bolsjewieken in 1917, hadden een leider die aan zijn organisatietalent kon tippen.

Aanvankelijk leken Lenins kansen om aan de macht te komen niet groot. Na de val van de tsaar bij de Februarirevolutie was een Voorlopige Regering gevormd, die de fundamenteen moest leggen voor invoering van ruime sociale vrijheden en een constitutioneel bewind. Dat bleek al snel een illusie. De politieke onrust en revolutionaire hartstocht waren zo groot dat elke hoop op overgang naar een stabiele vorm van sociaaldemocratie met een wettige constitutionele regering werd weggevaagd. Maar dat betekende niet dat de Voorlopige Regering van begin af aan gedoemd was te buigen voor een tweede – door bolsjewieken geleide – revolutie. Maatregelen om een eind te maken aan de oorlog zouden populair zijn geweest en hadden tijd kunnen winnen. Een bolsjewistische revolutie had daardoor voorkomen kunnen worden.⁹ Maar de Voorlopige Regering begon aan een nieuw, rampzalig militair offensief, op een moment dat haar gezag zichtbaar afnam. Toen dat mislukte was het voorspelbare effect dat ze het vertrouwen verloor en dat het revolutionaire vuur oplaaide.

In eerste instantie had een revolutie onder leiding van Lenins Bolsjewistische Partij onwaarschijnlijk geleken. Lenin keerde pas in de nacht van 3 april terug in Sint-Petersburg – Petrograd zoals het nu heette. Het was voor het eerst in tien jaar dat hij voet op eigen bodem zette. En een paar weken later was hij weer vertrokken. Om aanhouding te voorkomen moest hij op 6 juli onderduiken en drie dagen later vluchtte hij in vermomming de Finse grens over. Het leek afgelopen voor hem. Maar eigenlijk begon het nog maar net.

PERSOONLIJKHEID: DE OPKOMST VAN EEN REVOLUTIONAIR LEIDER

Lenin had geen innemend voorkomen. De Amerikaanse journalist John Reed, die hem tijdens de revolutie in 1917 van dichtbij zag, beschreef hem als klein van stuk en stevig gebouwd, een kale man, met ‘kleine, uitpuilende ogen, een opgetrokken neus, brede, royale mond en forse kin’. Hij was slonzig gekleed – ‘weinig indrukwekkend’, schreef Reed, als ‘idool van de massa’, maar ‘een leider louter en alleen vanwege zijn intellect (...) met het vermogen om diepzinnige ideeën in eenvoudige bewoordingen uit te leggen’.¹⁰ Hoe ‘weinig indrukwekkend’ hij er fysiek ook uitzag, niemand die hem tegenkwam zag hem over het hoofd. Ook bestond er geen twijfel over zijn scherpe verstand (dat hij in zijn politieke carrière paarde aan uitstekende politieke, manipulatieve en organisatorische vaardigheden). Hij had een verbazingwekkende energie en straalde dynamiek uit. Hij was (voor degenen die op zijn golflengte zaten) een opwindend spreker, een uitstekend polemist die met zijn scherpe geest en agressieve manier van debatteren in zowel mondelinge als schriftelijke discussies meestal aan het langste eind trok, en in zijn vele geschriften een meesterlijk uitlegger van de marxistische dialectiek. Maar er was meer dan zijn scherpe geest. Hij had een zeer sterke wil en was zelfbewust. Zijn opvliegende, wispelturige temperament, zijn onverdraagzaamheid en de overtuiging dat hij altijd gelijk had, maakten het voor iedereen met een meer open geest, minder dogmatische blik of een minder zelfverzekerde manier van optreden moeilijk om zich tegen deze dominante man te verzetten.

Hij leefde voor de politiek. Andere zaken deden er niet veel toe. Het

was moeilijk om vriendschap met hem te sluiten. Eigenlijk had hij nauwelijks echte vrienden. Later waren zelfs zijn naaste medewerkers in de bolsjewistische leiding kameraden voor een politieke zaak, geen persoonlijke vrienden. Zijn kring van intimi was niet veel groter dan zijn vrouw, zijn zussen en jongere broer, en zijn voormalige minnares Inessa Armand, die ook nadat hun verhouding in 1912 na twee jaar eindigde tot haar dood in 1920 in zijn buurt bleef. Hij was obsessief en hield stipt vast aan pietepeuterige regels; zelfs als zijn keurig gerangschikte potloden door elkaar lagen kon hij in woede ontsteken. Hij was ambitieus, uiterst doelbewust en vastberaden bij het nastreven van de beoogde revolutionaire transformatie van de Russische samenleving. Tegenover marxistische ideologen met rivaliserende standpunten was hij onverdraagzaam en onverzettelijk, zelfs wanneer hij hen eerder als nauwe bondgenoten had beschouwd. Eigenlijk kon je erop rekenen dat hij zich op een bepaald moment tegen voormalige medewerkers keerde en in conflict kwam met andere marxistische theoretici. En tegenover klassenvijanden – een uiterst rekbare categorie – was hij genadeloos. Hij bepleitte en verwelkomde openlijk terreur om hen te vernietigen.

Zijn gezondheid was zijn hele leven slecht. Zware hoofdpijn, slapeloosheid, nerveuze spanningen die hem op de rand van instorting brachten, maagklachten en hevige vermoeidheid (niet verwonderlijk gezien zijn slopende werkschema) waren terugkerende klachten, die soms tot uitbarsting kwamen in woedeaanvallen. Vrijwel zeker had hij ook last van hoge bloeddruk en aderverkalking, de oorzaak van de ernstige beroertes die hem in 1924 fataal werden. Voordat hij in 1917 de macht in Rusland overnam, kon hij tijdens lange vakanties herstellen van de druk die zijn kwalen deed opspelen of verergerde. Dan genoot hij van lange wandelingen, zwemmen en andere lichamelijke beweging.¹¹ Ontspanning gaf hem altijd nieuwe energie. Maar na 1917 was daar nauwelijks nog ruimte voor. De suggestie dat hij aanvoelde dat hij net als zijn vader vroeg zou sterven, is aannemelijk. Hij zag zichzelf als een man met een lotsbestemming. Misschien verwachtte hij vroeg te sterven en wilde hij daarom des te sterker zijn levenswerk zo snel mogelijk voltooiën.¹²

Op het eerste gezicht leek zijn achtergrond hem niet voor te bestemmen als toekomstig revolutionair leider. Hij was in 1870 geboren in

Simbirsk, een stad aan de Wolga, bijna 700 kilometer ten oosten van Moskou, in een degelijke burgerlijke familie. De Oeljanovs waren een cultureel ontwikkeld gezin, geïnteresseerd in literatuur, kunst en muziek. Hun huishouden berustte op de burgerlijke waarden die destijds in aanzien stonden, zoals orde, hiërarchie en gehoorzaamheid.¹³ Zijn ouders waren niet uitgesproken politiek en beschouwden zichzelf als trouwe onderdanen van de tsaar, maar stonden positief tegenover liberale, vernieuwende hervormingen waardoor Rusland meer zou gaan lijken op de meer verlichte samenlevingen van West-Europa – een houding die, hoe gerespecteerd de Oeljanovs ook waren, wantrouwig werd bekeken door conservatieve delen van de bovenlaag in de stad.

Vladimir was de derde van zes kinderen die overleefden (twee stierfen er als baby) en bleef altijd gehecht aan zijn familie, vooral aan zijn moeder, die overleed in 1916, zijn oudere zus Anna, en zijn jongere zus Maria die tot het eind toe dicht bij hem in de buurt zou blijven. Zijn ouders hadden ambities voor hun kinderen en hechtten groot belang aan hun opleiding. Vladimir was een slimme, studieuze jongen, die in 1887 het gymnasium afrondde als de beste leerling van zijn jaar, met uitzonderlijk hoge cijfers voor alle vakken. In augustus van dat jaar ging hij naar de universiteit van Kazan, een eind hogerop aan de Wolga gelegen, om rechtsgeleerdheid te studeren. Maar nog geen vier maanden later werd hij met enkele medestudenten van de universiteit gestuurd vanwege hun betrokkenheid bij een rel over het opheffen van beperkingen op studentenverenigingen. Toen al had hij contact met revolutionaire activisten en begon hij zich te verdiepen in ideeën over revolutie.

In 1886 sloot zijn broer Alexander, die tijdens zijn studie natuurwetenschappen aan de universiteit van Sint-Petersburg politiek geradicaliseerd was, zich aan bij een groep vrienden die droomden van maatschappelijke verandering en die een samenzwering beraamden om door het opblazen van tsaar Alexander III een revolutie in Rusland te ontketenen. Na een amateuristische moordaanslag op 1 maart 1887 werd de groep gearresteerd en verhoord door de Ochrana, de tsaristische geheime politie. Na zijn bekentenis werd Alexander ter dood veroordeeld en op 8 mei 1887 opgehangen. Bij Vladimir leidde de executie van zijn broer tot een vurige haat jegens de Romanovdynastie. Hij kwam tot de overtuiging dat het tsarisme omvergeworpen moest wor-

den. Misschien prikkelde Alexanders dood latente gevoelens bij hem, maar dat is louter gissen. Hoe dan ook moeten we ons verzetten tegen de verleiding hierin een psychologische verklaring te zoeken voor alles wat nog ging komen. Wat de aanleiding ook was, al snel begon Vladimir subversieve literatuur te lezen. In de dertig jaar daarna – het grootste deel van zijn leven – zou hij in beslag worden genomen door zijn toewijding aan de toekomstige revolutie. Na 1917 bracht hij die revolutie kort maar krachtig in praktijk.

Hij begon studie te maken van het marxistisch denken en ging zich bewegen in clubjes van toegewijde revolutionairen. Dat leidde in de jaren 1890 tot arrestatie door de Ochrana en een (comfortabele) verbanning naar een aangename streek van Oost-Siberië, na enige tijd in gezelschap van zijn aanstaande vrouw – ze trouwden in 1898 – Nadja Kroepkaja, die zelf ook de revolutionaire zaak was toegedaan. Uit angst in de toekomst weer gearresteerd en gevangengezet te worden, vertrok hij in 1900 in zelfopgelegde ballingschap naar het buitenland, een lange reis waarbij hij onder meer woonde in Zürich, München, Londen, Parijs, Genève en Krakau en verschillende West-Europese steden bezocht.¹⁴ De latere arbeidersleider hoefde nooit met gewoon regulier werk zijn brood te verdienen. Tot na zijn veertigste werd hij financieel ondersteund door zijn moeder, later steeds vaker door rijke geldschietters van de partij. Uiteindelijk kon hij zichzelf een salaris uitbetalen uit bolsjewistische fondsen. Dat was genoeg om een relatief bescheiden levensstijl aan te houden en zich ver van Rusland geheel te concentreren op het nadenken over en plannen maken voor revolutie.¹⁵

Lenins persoonlijkheid, die zich in zijn jeugd al aftekende, kreeg definitief vorm tijdens de lange jaren waarin hij zich bezighield met schrijven, het bijwonen van vergaderingen en congressen, discussiëren, organiseren en de voorbereiding op het revolutionaire moment dat volgens hem zeker zou komen, al had hij dan niet de middelen om het te bewerkstelligen. Hoe vruchteloos zijn bestaan vaak ook leek, het leverde hem het vertrouwen in zijn leiderschap op bij degenen die contact met hem hadden, en vooral ook bij hemzelf. In de loop der tijd kreeg de visionaire revolutieleider in spe door de ideeën die hij ontwikkelde een zekere uitstraling binnen de oppositiekringen waarin hij verkeerde. Maar door de harde concurrentie om de eerste plaats leer-